

DOI: 10.22559/folklor.1013

folklor/edebiyat, cilt:25, sayı:99, 2019/3

Divan Şiirinde Toprak ve Toprakla İlgili Unsurların Kullanımı¹

Use of Soil and Soil-Related Elements in Divan Poetry

H. Dilek Batislam*

Öz

‘Anâsır-ı erba’anın bir parçası olan toprak ve toprakla ilgili unsurlar divan şiirinde kullanılırken, bu şiirin yapısı gereği, çoğu zaman gerçek anlamlardan ziyade mecazi anlamların ön planda olduğu görülmüştür. Toprakla eş ya da yakın anlamlı olarak kabul edilen kelimeler arasında divan şiirinde en çok yer verilenlerin “hâk, gerd ve gubâr” olduğu söylenebilir. Özellikle sıkça karşılaşılan “hâk-i pây” tamlamasıyla genellikle sevgilinin ayağının toprağı ifade edilir. Çok kıymetli olan bu topraktan âşık gözüne sürme yapar. Toprakla divan şiirinin geleneksel tipleri “âşık-sevgili-rakip” arasında da çeşitli yönlerden ilgi kurulmuştur. Acımasız sevgili karşısında âşık, toprak olup ölmek üzeredir. Sevgilinin yüceliğı, büyüklüğü anlatılırken topraktan yararlanılmıştır. Âşık kendisi yerine rakibin ölüp toprak olmasını ister. Divan şairleri şiirlerinde, geleneksel tiplerle ilgili örneklerin dışında toprağın ‘anâsır-ı erba’ a arasındaki, din ve tasavvuftaki yerini ortaya koyan örneklerle, toprakla ilgili atasözleri ve

¹ Halk Kültüründe Toprak Uluslararası Sempozyumu’nda (13-15 Ekim Sivas 2017) sunulan “Divan Şiirinde Toprak ve Toprakla İlgili Unsurların Kullanımına Genel Bir Bakış” başlıklı bildirinin gözden geçirilip genişletilerek makaleye dönüştürülmüş şeklidir.

* Prof.Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğr. üyesi.
batislam@cu.edu.tr

deyimlere, inanışlara ve topraktan yapılan nesnelere de çeşitli vesilelerle yer vermişlerdir.

Makalemizde önce divan şiirinde toprakla ilgili unsurların kullanımına genel olarak değinip toprağın divan şiirindeki yerini, farklı yüzyıllara ait divan şairlerinin divanlarından seçtiğimiz örnek beyitlerle ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar sözcükler: *toprak, hâk, gubâr, divan şiiri, 'anâsır-ı erba'a*

Abstract

While elements of soil and land, which are a part of Anâsır-ı erba'a, are used in Divan poetry, it can be seen that this poem's structure is often preliminary in terms of metaphorical meanings. It can be said that the most widely used words in Divan poetry are "hâk," "gerd," and "gubâr," words which are considered meaningful as close to the earth. Especially the frequently encountered "hâk-i pây," which is generally expressed as "the land of the foot of the lover." It is very precious to rub in the eyes of lovers from this land. The traditional types of Divan poetry have also attracted attention for their portrayal of competitions between lovers. In the face of the ruthlessness of the lover, the earth is about to die. The glory of the lover was exploited from the earth while the size was explained. The lover wants the rival to die instead of himself. Apart from the examples of traditional types of Divan poetry mentioned above, proverbs and sayings about the earth and objects made from the earth reveal the significance of the soil in religion and mysticism.

In our article, we will first discuss the use of earth-related elements in Divan poetry in general. Then, we will further illuminate the place of the soil in Divan poetry using couplets chosen from Divan poets of different centuries.

Keywords: *soil, hâk, gubâr, divan poetry, anâsır-ı erba'a*

Giriş

Kaynaklarda farklı tanımları olan toprak için *Türkçe Sözlük*'te; "Yer kabuğunun, toz durumuna gelmiş türlü kütle kırıntılarıyla, çürümüş organik cisimlerden oluşan ve canlılara yaşama ortamı sağlayan yüzey bölümü; ülke; arazi, tarla; topraktan yapılmış; kara" anlamları verilmiştir (*Türkçe Sözlük*, 2009: 1995).

Divan şiirinde toprağın yanı sıra kelimenin Arapça ve Farsça karşılıkları, eş ya da yakın anlamlıları da kullanılmıştır. Bunlar arasında: Arapça "arz, gubâr, serâ, türâb, bâdiye, sahrâ", reml, zerre", Farsça "gerd, hâk, şûre, beyâbân, deşt, gil, kân, rîg, seng, zemîn" vb. sayılabilir.

Toprak her şeyden önce 'anâsır-ı erba'a'nın (dört temel unsurun), bir parçası olması nedeniyle diğer üç unsurla birlikte ya da tek başına birçok beyitte sıklıkla zikredilir. Ayrıca toprağın İslam ve tasavvuf kültüründeki, Türk kültüründeki, mitolojideki yerini anlatan örnekler de zaman zaman çeşitli şekillerde beyitlerde söz konusu edilmiştir. Toprağın yiyeceklerin yapımı ve korunmasında, mutfak eşyalarında, araç ve gereçlerin üretiminde, barınak inşasında,

temizlikte, tedavi amaçlı olmak üzere insan hayatının hemen her aşamasında farklı yönleriyle rol oynadığı bir gerçektir. Daha da önemlisi topraktan yaratıldığına inanılan insan topraktan gelip toprağa gitmektedir. Dönüşü de ölümle birlikte toprağadır. Bütün bu özellikleri, evrendeki ve insan hayatındaki önemli rolü, toprağın divan şiirinde çok geniş bir kullanım alanına sahip olmasına neden olmuştur (1).

Divan şiirinde toprak

Divan şiirinde toprağın kullanımı sadece divanlardaki beyit örnekleriyle sınırlı kalmamış başka bazı eserlerde de toprak ve diğer üç unsura yer verilmiştir. Bu tür önemli örnekler arasında Âşık Paşa'nın "Garib-nâmesi"ni sayabiliriz. "Garib-nâme"nin dördüncü bölümünün dokuzuncu kıssasında dört unsura yer ayrılmış, bunlar arasında topraktan da söz edilmiştir. Aynı bölümün onuncu kıssasında da dört unsurla ilgili bilgi ve açıklamalar bulunur (2). Bu bölümler toprak ve diğer üç unsur bağlamında ayrıca incelenip değerlendirilmesi gereken önemli bölümlerdir diyebiliriz (Yavuz, 2000: 1/1, 499-514).

Yunus Emre'nin Risâletü'n-nushiyyesi'nin başlangıcında da dört unsurdan ve bu dört unsurun insandaki görünümünden ve insana kazandırdığı vasıflardan söz edilir. Toprakla insanın sahip olduğu sıfatlar;

Toprak bile geldi dört sıfat

Sabr u eyü hû tevekkül mekrümet (Tatçı, 1991: 28) beytinde dile getirilir. Diğer unsurların getirdiği özellikler de sırayla verilir.

Divan şiirinde toprağın başka kullanım özellikleri konusunda divan tahlillerinde de çeşitli bilgi ve örnekler vardır (Kurnaz, 1987: 493-494; Sefercioğlu, 1990: 374-375; Çavuşoğlu, 2001: 272; Tolasa, 2001: 443-447; Tarlan, 2004: 179). Toprak, özellikle sevgilinin ya da memduhun (övgüsü yapılan kişinin) ayağının toprağını ifade etmek için kullanılır. Ayak toprağı olan çoğu zaman âşiktir. Çünkü sevgilinin ayağının toprağı olmak âşığı yüceltir. Gölgenin "hâk ile yeksân" toprakla bir olduğu ifade edilir. Âşık, gölge gibi sevgilinin ayağının toprağına yüzünü sürer. "Hâk-i siyâh" tamlaması toprağın rengini anlatır. Toprak, aynı zamanda en aşağıda olduğu için tevazu ve kibirden uzak olmanın sembolüdür. "Hâke düşmek", "toprağa salmak" ifadeleri ölümü anlatır. Kadehteki içkinin son yudumu toprağa dökülür. "Başa toprak saçmak" eski bir yas âdetidir. İnsan topraktan yaratılmıştır. Toprak, su ile birlikte hayat kaynağıdır. Hazine ve defineler toprağa gömülür. Yazının mürekkebinin kurutmada ince bir toprak kullanılır. Kanayan yaraya toprak basılır (Kurnaz, 1987: 494).

Divan şiirinde toprakla en çok âşık ve âşığın bedeni arasında ilgi kurulmuştur. Bu ilgide âşığın sevgilinin yanındaki değeri ve ona ulaşma isteği önemlidir. Sevgilinin ve rakibin eziyetleri sonucunda hastalanan âşığın hasta bedeninin sararmış hâli, renk ve şekil bakımından toprak gibi düşünülür. Toprak; rakip, nerrâd (tavla oyuncusu), sümbül, saç vb. unsurlarla kurulan hayallerde de yer alır. Rakibin toprağa benzetilmesinin sebebi onun şair ya da âşık gibi taze güle benzeyen bir şiir yazamadığı için verimsiz toprak olarak görülmesidir. Bütün canlıların sonunda toprak olması; toprağın hiç kaybetmeyen, her zaman kazanan bir tavla oyuncusu olarak kabul edilmesine sebep olur. Toprak, ayakaltında olması ve rengi nedeniyle saça ve sümbüle benzetilir. Verimsiz toprak cimri olarak nitelendirilir. Üzerinde yetişen bit-

kilerden dolayı “mînâ-yı sebz” adı verilen zemin, insanlar arasındaki mücadelenin bir satranç oyununa benzetilmesine bağlı olarak satranç bezi gibi görülür (Sefercioğlu, 1990: 374). Toprak ayrıca tasavvufun etkisi veya zindanların toprak içine kazılması geleneğine bağlı olarak, zindan gibi kabul ve tarif edilmiştir (Çavuşoğlu, 2001: 272).

Topraktan sevgilinin övgüsünde yararlanılırken içinde mücevherler, hazineler ve kıymetli şeyleri barındırmasına dikkat çekilir. Toprak, değerli şeylerin gömülüp saklandığı yerdir. Kara sıfatıyla anılırken insanın yaradılışına ve ölenlerin toprak olacağı gerçeğine işaret edilir. Âşık, öldüğü zaman onun toprağından etrafa aşk kokuları saçılır. Toza dönen toprağından yapılan kâse ya da kadeh aracılığıyla âşık, sevgiliye ulaşıp onun elini ya da dudağını öper. Sevgili uğruna toprak olan âşığın mezar toprağı üzerinde serviler ve otlar biter. Sevgilinin servi boyu servilerin genellikle mezarlıklarda olması nedeniyle âşığın toprağına gölge olur. Sevgili; âşığın kabrini ziyaret ederse, onun mezar toprağı üzerine basarsa âşık hak ettiği değeri bulur (Pala, 1989: 202).

Divan şiirinde toprak ve toprakla ilgili unsurların kullanımına örnekler

Aşağıda toprakla ilgili unsurların kullanımına dair divan şairlerinin şiirlerinden seçtiğimiz örnek beyitleri veriyoruz:

Uş olmuş cânım u ‘ömrüm yüregüm ü gözüm sensüz

Biri **bâd** u biri **hâk** ü biri **dûzah** biri **deryâ** (Ahmedî D 8/9-220)(3)

“İşte sensiz canım, ömrüm, yüreğim ve gözüm; biri rüzgâr, biri toprak, biri cehennem, biri deniz olmuş.” beytinde âşık canının, ömrünün, yüreğinin ve gözünün sevgilisiz kaldığında içine düşeceği durumu anlatırken ‘anâsır-ı erba’adan yararlanır. Canı rüzgâra, ömrü toprağına, yüreği cehenneme, gözü de denize benzetir. Şair ayrıca unsurları karşılıklı ve düzenli olarak sıralayarak mürettep leff ü neşr yapar.

Ben bu dert ile **ölüp toprağ olursam** ey sabâ

Su yerine od çıka huşk giyâhımdan benim (Şeyhî D 126/6-222)

“Ey sabâ, ben bu dertle ölüp toprak olursam benim kuru otlarımdan su yerine ateş çıksın.” beytinde de âşık ölüp toprak olur. Ancak mezarındaki kuru otlarının arasından su yerine ateş çıkar. Beyitte “toprak, od, su ve sabâ (rüzgâr)”a yer verilerek dört unsur bir arada kullanılmıştır.

Çağırır Rûhü’l-kudüs **ya leyteni küntü türâb**

Sen dökerken cür’a-i lâ’lin yere kanım gibi (Ahmet Paşa D 306/5-266)

“Sen kanım gibi lal renkli kırmızı dudağımın yudumunu yere dökerken Cebrail: ‘Keşke toprak olsaydım’ diye çağırır.” beytinde divan şiirinde toprakla ilgili bir iktibas örneği bulunmaktadır. “Ah ne olurdu ben toprak olaydım (Keşke toprak olsaydım)” anlamındaki “Yâ leyteni küntü türâb” ifadesi Nebe’ suresinin 40. ayetinden iktibasır (78/40).

Dil çekse n’ola cân ü teni **hâk-i kûyuna**

Hâr ü has ilter anda ki kuş âşyân tutar (Fuzûlî D 72/2-165)

“Gönül, (senin) mahallenin toprağına can ve bedeni çekse ne olur (ki); orada kuş çer çöp

getirip, yuva yapar.” beytinde âşık sevgilinin mahallesinin, sokağının toprağına “hâk-i kûy” tamlamasıyla dikkat çeker. Sevgilinin mahallesine çer çöp taşıyıp yuva yapan kuşlar gibi onun gönül kuşunun da canını ve bedenini alıp sevgilinin bulunduğu yere yerleşmek arzusunda olduğunu anlatmaya çalışır. Kendisi ile sevgilinin mahallesine yuva yapan kuşlar arasında bir benzerlik ilgisi kurar. Ayrıca “gönül-kuş; cân ü ten-har ü has; hâk-i kûy-âşyân” arasında bir düzensiz leff ü neşr sanatına yer verir.

Hâk-i kûyun var iken cennet anılmak sanemâ

Şuna benzer ki teyemmüm edeler su olıcak (Necâti D 278/3-275)

“Ey put gibi güzel (sevgili) senin mahallenin (bulunduğun yerin) toprağı varken cennetten söz etmek, su olduğu hâlde teyemmüm etmeye benzer.” beytinde puta teşbih edilen sevgilinin bulunduğu yerin toprağı cennetle kıyaslanır ve cennetten daha üstün tutulur. Bu durum su varken toprakla teyemmüm etmeye benzetilir. Nasıl su bulunan yerde teyemmüm edilemez, toprakla abdest alınamazsa, sevgilinin bulunduğu yerin toprağı da cennetle kıyaslanamaz, denilir.

Kabre iletdüm hayâl-i hâlünü

Daneyi iltür nite kim **hâke** mûr (Mesîhî D 45/4-143)

“Karıncanın taneyi toprak altına götürmesi gibi beninin hayalini mezara götürdüm.” diyen âşık, kendisi ile karınca arasında benzerlik görür. Karıncanın bulunduğu yiyeceğı toprak altındaki yuvasına götürmesi gibi sevgilinin beninin hayalini öldüğünde, yanında kabre götüreceğini söyler. Öldüğü zaman bile sevgilinin beninin hayalinden uzak kalmama isteğini dile getirir.

Hâkinin her zerresi Ferhâdın eylermiş fegân

Bîsütûnda bir kişi çağırır Şîrîn adını (Hayâlî D 623/4-305)

“Bîsütûn’da bir kişi Şîrîn adını çağırır; Ferhâd’ın toprağının her zerresi inlermiş.” beytinde, divan şiirinin sık kullanılan telmihlerinden biri olan Ferhâd u Şîrîn hikâyesi aracılığıyla toprağına gönderme yapılmıştır. Beyitte sözü edilen Bîsütûn dağı, Ferhâd’ın Şîrîn için deldiğı dağdır. O dağda eğer bir kişi Şîrîn’in adını söylerse Ferhâd’ın mezar toprağının her zerresinin inlediğı anlatılır. Ferhâd Şîrîn’e olan aşkı nedeniyle her şeyi göze almıştır. Öylesine büyük bir aşkla Şîrîn’e bağlıdır ki başka birinin onun adını söylemesi ölü olsa dahi Ferhâd’ı üzer.

Türâbum hâk-i Ferhâd imiş âbum eşki Mecnûnun

Belâsın bende cem’ itmiş felek ol iki mahzûnun (Emrî D 267/1-362)

“Toprağı Ferhâd’ın toprağıymış, suyum Mecnûn’un gözyaşı. Felek o iki hüznünün, kederlinin belâsını bende toplamış.” beytinde âşık bilinen iki büyük âşığın belalarını feleğin kendisinde bir araya getirdiğini söyler. Ferhâd ve Mecnûn’a telmih yapar. anâsır-ı erba‘adan toprak ve suyu da bir arada kullanır.

Dildür sana ‘arz itmege ahvâlümü gûyâ

Kabrümdeki **hâk** üzere biten tâze giyâhum (Bâkî D 321/4-299)

“Mezarımdaki toprak üzerinde biten taze otlarım sanki sana hâlimi anlatmaya yarayan dil gibidir.” beytinde, âşık ancak öldükten sonra mezar toprağı üzerinde biten otlar aracılığıyla sevgiliye durumunu anlatır.

Râhın **gubârı** nûr-ı basardan azîz iken

Hâk-i lâhid kocar seni ey meh-likâ dirig (Ahmet Paşa D 44/10-114)

“Ey ay yüzlü (sevgili) yolunun tozu göz nurundan azizken ne yazık ki seni mezar toprağı kucaklar.” beytinde âşık sevgilinin yolunun tozunu göz nurundan daha kıymetli görünürken ve ona ulaşamazken mezar toprağının sevgiliyi kucaklamasına (sevgilinin ölümüne) üzülür.

Ger ben ölicez kabrümü seyr ide ol şimşâd kad

Serv-i revânlar bitüre üstümdeki **hâk-i lahad** (Mesîhî D 34/1-136)

“Eğer ben öldüğüm zaman o şimşir ağacı gibi uzun boylu sevgili mezarımı seyretse üstümdeki mezar toprağı yürüyen serviler bitirsin.” beytinde de âşık öldüğü zaman sevgilinin kabrini seyretmesini ve mezar toprağında serviler olmasını ister.

Boyu hevâsı ile bu hevesde **hâk oldum**

Ki sala sâyesin ol serv gâh gâh bana (Ahmet Paşa D 4/5-121)

“(Sevgilinin) boyuna ulaşma isteğı ile bu heves uğruna toprak oldum (öldüm) ki o servi boylu sevgili zaman zaman benim üzerime belki gölgesini salar.” beytinde âşık, sevgilinin boyuna ulaşma arzusunun yerine gelmesini çok ister. Bunun için ölüp toprak olmayı göze alır. Çünkü belki o zaman arada bir mezarına gelen servi boylu sevgilinin gölgesi üzerine düşer ve böylece onun servi boyluna ulaşması, sevgiliye kavuşması mümkün olur.

Dirliğümde kılmadum hod **hâk-i pâyun** kesbini

Öldüğümde basasın bârî kadem sin üstine (Mesîhî D 225/3-261)

“Diriliğimde ayağının tozuna ulaşamadım. Bari öldüğümde mezarım üzerine ayak bas.” beytinde âşık, diriyken (sağken) ulaşamadığı sevgilinin ayağının tozuna ancak öldüğü zaman, sevgili mezarına ayak bastığında ulaşmayı diler.

Hâk-i pâyuna yüzün sürmek için şems ü kamer

Ser-i kûyuna gelür şâm u seher döne döne (Mihrî D 141/3-287)

“Ay ve güneş, ayağının toprağına yüzünü sürmek için sabah akşam döne döne senin mahallenin başına gelir.” beytinde, ay ve güneşin gece ve gündüz belirli bir sırayla birbirini izlemeleri hüsn-i ta‘lil yapılarak sevgilinin ayağının toprağına yüz sürmek istemeleri nedenine bağlanır. Ayrıca “ayağına yüz sürmek” deyimiyile irsâl-i mesel aracılığıyla sevgiliye duyulan saygı ve ona verilen değer ifade edilir.

Ayağın toprağına cân verse sultânlar ne gam

Nice şehirler **hâk ediptir** Âb-ı Hayvân hasreti (Ahmet Paşa D 350/2-287)

“Sultanlar, hükümdarlar (sevgilinin) ayağının toprağına can verse bundan ne gam? Ölüm-süzlük suyunun özlemi nice hükümdarları toprak etmiştir (ölümlerine sebep olmuştur).” beytinde sevgilinin ayağının toprağına ulaşmak için can verenler karşısında âşık üzülmez. Çünkü ölümsüz olma isteğı pek çok padişahın sonunda ölmesine engel olamamıştır. Beyitte “can vermek” ve “toprak etmek” deyimlerine yer verilerek irsâl-i mesel yapılmıştır. “Âb-ı hayvân” a telmih vardır. Sevgilinin ayağının toprağının değeri, “âb-ı hayvân” la kıyaslanarak mübalağa edilmiştir.

Hâk-i pâyine nisâr itmeklik için dilberün

Kanlı yaşundan i Mihrî dürr ü mercân eyle ‘arz (Mihrî D 68/5-251)

“Ey Mihrî, sevgilinin ayağının toprağına serpmek için kanlı gözyaşından inci ve mercan sun.” beytinde sevgilinin değerli ayak toprağına, onun değerine ve saçı geleneğine uygun olacağı düşünülen, kanlı gözyaşından inci ve mercan sunmak tavsiye edilmiştir. Gözyaşı damlaları inci ve mercana benzetilmiştir.

Bir köprüdür bu ‘**âlem-i gilde** ecel hemîn

K’andan sipâh ü mîr ü gedâ vü ganî geçer (Hayâlî D 92/4-121)

“Ecel, toprak, balçık âleminde (bu dünyada) bir köprüdür ki ondan asker ve kumandan ile dilenci ve zengin de (beraber) geçer.” beytinde, ecel bu dünyada, toprakta yaşayan herkesin üstünden beraber geçeceği bir köprüye benzetilir.

Hâk-i siyehde Yûsuf-ı gül-pîrehen yatıp

Nesrin utanmadan giye gül-gûn kabâ dirig (Ahmet Paşa D 44/3-114)

“Eyvah gül gömlekleli Yusuf, kara toprakta yatıp nesrin utanmadan gül renkli kabâ (elbise, kaftan) giye.” beytinde de gül gömlekleli Yusuf gibi sevgili, ölüp kara toprakta yatarken nesrinin utanmadan gül renkli elbise giymesinin verdiği üzüntüden söz edilir. Matemli olan âşık gülün de kendisi gibi yas tutmasını, renkli elbise giymemesini ister. Nesrin yani yabani gül; gül renkli elbise giymemeli, çiçek açmamalıdır. Beyitte nesrin kişileştirilerek kapalı istiare yapılmıştır. Hz. Yusuf’a telmihle birlikte sevgili de Hz. Yusuf’a benzetilmiştir. “Gül-pîrehen” ve “gül-gûn kabâ” arasında giysi olmaları bakımından tenasüp vardır.

Gizlenmeyince **yire** meded yok Mesihiyâ

Kim her ne yana kaçsan olur dîdebân ecel (Mesîhî D 147/7-212)

“Ey Mesîhî yere gizlenmeyince çare yok. Her ne tarafa kaçsan ecel gözcü olur.” beytinde de toprak altına girilmediği sürece ecelden kaçılmayacağı anlatılır. Ecel gözcüye teşbih edilir.

Pây-mâl iden beni hecründür ey cân pâresi

Şübhesüz âhir **ölümdür** kişiyi **hâk eyleyen** (Hayâlî D 18/1-95)

“Ey can parçası beni ayakaltı eden ayrılığındır. Şüphesiz sonunda kişiyi toprak eden ölümdür.” beytinde, canının parçası olarak gördüğü sevgilinin ayrılığının âşığı ayakaltı yapması gibi ölümün de sonunda insanı toprak edeceği söylenir.

Bilmezem ki nice varam kûyuna dil-dârımın

Ben meger **toprak olam** ilte sabâ **gerdim** benim (Ahmet Paşa D 210/5-220)

“Gönül alan sevgilimin mahallesine nasıl gideceğimi bilemem. Eğer ben toprak olursam sabâ rüzgârı benim tozumu ulaştırabilir.” beytinde, âşık sevgilinin bulunduğu yere nasıl ulaşacağını tam olarak bilemez. Ancak öldüğü zaman rüzgârın toprağını sevgiliye ulaştırabileceğini düşünür. Beyitte ölmek anlamına gelen “toprak olmak” deyimine yer verilerek irsâl-i mesel yapılmıştır.

Beni çü defn idesin **hâke** bîh-i sûsen-veş

Mezârum üzre görine her üstühân hancer (Mesîhî D 93/7-177)

“Beni susam kökü gibi toprağa defnettğinde, mezarım üzerinde her bir kemiğim hançer

gibi görünecektir.” beytinde de bedeninin bitki kökü gibi toprağa defnedildiği anlatılmaktadır. Mezardan çıkan kemikler hançer gibidir. Bu hâllerleriyle aynı zamanda susam yapraklarına da benzerler.

Lâle sanman görünen her nev-cevân ölmüşlere

Acıyıp kan ağladı çeşm-i zemînin kanıdır (Hayâlî D 63/3-111)

“Görüneni lale sanmayın. (O, görünen) her genç ölmüşlere acıyıp kan ağlayan yerin gözünün kanıdır.” beytinde, lalenin kırmızı rengini, genç ölümlere acıyıp kan ağlayan toprağın gözünden aldığı dile getirilip toprak kişileştirilir. “Kan ağlamak” deyimiyile irsâl-i mesel yapılır.

Sen semen-çehre için ger beni devrân ide **hâk**

Yüzümün aklığın vire şehâdet kefenüm (Mesîhî D 153/2-215)

“Eğer zaman, devir beni sen yasemin yüzlü için toprak ederse, yüzümün aklığın kefenim şahitlik eder.” beytinde, sevgilisi uğruna toprak olup ölen âşığın yüz aklığının şahidi kefenidir. Sevgilinin yüzü yasemine benzetilmiştir.

Gözlerin için gönül zülfünü bekler **hâkde**

Çünkü âhu sayd edenler böyle yer yer gizlenir (Necâtî D 124-3/206)

“Gönül toprakta gözlerin için zülfünü bekler, çünkü ceylan avlayanlar böyle yer yer gizlenir.” beytinde, âşığın gönlünün sevgilinin ceylan gözlerine ulaşmak için zülfüne avlanmayı, onun tuzağından kurtulmayı toprakta saklanarak beklediği belirtilir. Bu durumla ceylan avcılarının saklanması arasında bir benzerlik ilgisi kurulur. Ceylan avlamanın geleneksel kuralları hatırlatılır.

Zülfünün gönlüme girdüğü budur ağlayacak

Mâr bârân olıcak ey güzelüm **hâke girer** (Emrî D 142/2-83)

“Ey güzelim ağladığım zaman zülfünün gönlüme girmesinin sebebi yağmur yağdığı zaman yılanın toprağa girmesidir.” beytinde şair, ağladığında sevgilinin zülfünün gönlüne girmesiyle yağmur yağınca yılanın toprağa girmesi arasında benzerlik bulur. Sevgilinin zülfü yılan, âşığın gönlü toprağa, gözyaşı da yağmura teşbih edilir. Ayrıca “Zülf-mâr, gönül-hâk, gözyaşı-bârân” arasında düzensiz bir leff ü neşr vardır.

İştilir ki uğrular giricek bir eve dünle

Ölü toprağını saçıp uyudurlarmış insânı (Necâtî D 90/1-148)

“Duyulur ki, hırsızlar gece bir eve girdiklerinde; insanı ölü toprağı saçarak uyuturlarmış.” diyen Necâtî, yaşadığı dönemdeki bir halk inancından söz eder. Necâtî’nin söylediğine göre, eskiden bir yerde bulunan insanların üzerine ölü toprağı serpilince uyuyacaklarına ya da sessiz kalacaklarına inanılmış. Bu inanç günümüzde de tembel, uyuşuk, cansız, miskin anlamlarında kullanılan “üstüne ölü toprağı serpilmiş gibi” deyiminde yaşamaktadır (Onay, 1992: 326).

Hakikat ehliysen Hakka tut yüzün dâ’im

Ko tapsun ılduz u **hâke** müneccim ü kavvâl (Şeyhî D 3/41-33)

“Eğer gerçeği arayanlardan, gerçek âşiklardan yüzünü sürekli Tanrı’ya tut. Tanrı’ya

yönel. Bırak yıldız ilmiyle uğraşan falcı ve geveze (kimseler) yıldıza ve toprağa tapsınlar.” beytinde, toprağa tapan falcı ve boş konuşan gevezelerden söz edilir. Hakikat ehli olanın başkalarının yanlış davranışlarından etkilenmeyerek daima Tanrı yolunda yürütmesi ve bu yoldan ayrılmaması gerektiği belirtilir.

Lebin lebine erişmege çâre yok Ahmed

Meger ki **toprağını kıla rûzigâr kadeh** (Ahmet Paşa D 26/9-131)

“Ahmet, dudağını (sevgilinin) dudağına dokundurmaya çare yok ki ancak rûzgâr toprağını kadeh yaparsa (belki olur).” beytinde kendine seslenen şair, sevgilinin dudaklarına dokunabilmesinin öldüğünde rûzgârın toprağından yapacağı kadehle mümkün olabileceğini düşünür. Çünkü sevgili bu kadehten içki içerken dudağı kadehe degecek ve böylece âşık sevgilinin dudağına ulaşabilecektir.

Dest-bûsı ârzûsuyla ölürsem dostlar

Kûze eylen toprağım sunun anınla yâre su (Fuzûlî D 3/12-32)

“Dostlar, sevgilinin elini öpme isteğiyle ölürsem, toprağımdan su testisi yapıp onunla sevgiliye su verin.” beytinde, sevgilinin elini öpme isteğini gerçekleştirilmeden ölen şair, mezar toprağından yapılacak su testisi ile arzusunu yerine getirmeyi bekler. Ölse dahi sevgilinin elini öpme isteğinden vazgeçmeyeceğini, toprak testi sevgilinin eline değinince kendisinin de onun elini öpmüş olacağını ifade eder.

Şöyle zâr oldı tenüm **kâse idüp hâkûmden**

Degseler barmagile nâle ider niçe zamân (Emrî D 380/2-204)

“Bedenim öylesine inledi ki toprağımdan kâse yapıp parmakla dokunsalar nice zaman inlemesi sürer.” beytinde âşığın bedeni o denli acı çekmektedir ki mezar toprağından yapılan kâseye parmak dokunduğunda bile inlemesi, acısı devam eder. Âşık içinde bulunduğu durumu ve acısını abartarak anlatır.

Gamundan berg-i pejmürde gibi olmuşduk ey gül-ruh

Sabâ yili safâ geldi götürdi bizi **toprakdan** (Mesîhî D 192/2- 237)

“Ey gül yanaklı (sevgili)! Senin kederinden dağılmış yaprak gibi olmuşuk; sabâ yeli hoş geldi, bizi topraktan götürdü.” Beytinde, sevgilinin aşk acısıyla dağılmış, solmuş bir yaprak gibi toprağa düşen âşığı sabah yeli topraktan alıp sürükleyip götürür. Sonbaharı tasvir eden beyitte, solmuş ve toprağa düşmüş yaprağın rûzgârla sürüklenip götürülmesi ölümü hatırlatır. Beyitte rûzgâr kişileştirilmiş, âşık da rûzgârın alıp götürdüğü bir yaprağa benzetilmiştir.

Çün gördü **toprak oldugun** ol zülf-i müşg-bâr

Gamdan boyandı karaya müşg-i Hıtâ dirig (Ahmet Paşa D 44/4-114)

“O misk saçan zülfün (sevgilinin saçının) toprak olduğunu gören Hıtâ miski ne yazık ki kederden karaya boyandı.” beytinde, hüsn-i ta’lil aracılığıyla Hıtâ miskininin siyah rengini sevgilinin misk kokan saçının toprak olmasının üzüntüsünden karaya boyanarak aldığı söylenir. Hıtâ miskine ve miskin siyah renkli olmasına telmih yapılır. Saçla misk arasındaki koku ve renk ilgisi teşbihle anlatılır. Âşık sevgilinin saçının bile toprak olmasına dayanamaz.

La’l-gûn katreler akıtduğı demler çeşmüm

Ayağın toprağına kân-ı Bedahşân dirler (Bâkî D 144/5-191)

“Gözüm(ün) lal renkli, kırmızı damlalar (gözyaşları) akıttığı zamanlar; ayağının toprağına Bedahşân madeni derler.” beytinde, sevgiliden ayrı düşüp durmadan ağlayan âşığın gözlerinden kanlı gözyaşları dökülür. Sevgilinin ayağının toprağına düşen kanlı gözyaşlarını görenler, toprak kızardığı için, toprağın lal madeni olduğunu düşünürler. Lal kırmızı renkte değerli bir taştır. En kaliteli lal taşları Bedahşân dağlarında bulunduğu beyitte Bedahşân madenine telmih yapılır. Şair, sevgilinin ayağının toprağına döktüğü kanlı gözyaşlarıyla Bedahşân’daki lal gibi kıymetli hâle getirir.

Gel eyle yaşlı gözüme **izün tozın** atâ

Dirler ki hoş gelür yaşaran göze tûtiyâ (Mesîhî D 3/1-114)

“(Ey sevgili!) Gel yaşlı gözüme (ayak) izinin tozunu hediye et. Derler ki yaşaran göze sürme hoş gelir.” beytinde, şair sevgilinin ayağının tozundan yaptığı sürmeyle gözünün iyileşeceğini söyler. Beyitte halk hekimliğine ait bir bilgi verilir. Divan şiirinin hemen her döneminde telmih ögesi olarak sık sık sözü edilen sürmenin gözün sulanmasını ve yaşarmasını önlemek için tedavi amacıyla kullanıldığına dikkat çekilir (4).

Olmasaydı **hâk-i pâyın** tûtiyasında meded

Bakmaz idi sana ey hurşîd-i âlem-tâb göz (Ahmet Paşa D 122/6-177)

“Ey dünyayı aydınlatan güneş (sevgili) ayağının toprağının sürmesinden yardım (alma imkânı) olmasaydı göz sana bakmazdı.” beytinde, âşık sevgilinin ayağının toprağından yapılan sürmeden yardım görme umudu olmasa, gözünün sevgiliye bakmayacağını söyler. Beyitte sevgili dünyayı aydınlatan güneşe benzetilmiştir. Güneşe bakmak gözleri kamaştırır. Güneş ışığının zararlı etkilerinden korunmak için göze sürme çekilir. Âşık da ancak sevgilinin güneş yüzüne, onun ayağının toprağından yapılacak sürmenin yardımıyla bakabileceğini söyler.

Sûfilere ne fâ’ide var **hâk-i rehünden**

Bînâ olmaz sürme ile dîde-i a’mâ (Mesîhî D G 2/6-114)

“Yolunun toprağından sûfilere ne fayda var? Görmeyen göz sürme ile görür hâle gelmez.” beytinde şair, sevgilinin yolunun toprağından yapılmış sürmeden söz eder. Her ne kadar sürme göz hastalıklarının tedavisinde kullanılsa da körlüğe çare olamayacağını belirtir.

Sürme ideyin gözlerime ey sabâ getir

Hâk-i derini kuhl-ı Sıfâhân’a vermez (Muhibbî D 2156/3-635)

“Ey sabâ getir, gözüme sürme yapayım. Sevgilinin kapısının toprağına İsfahan sürmesiyle değişmem.” beytinde âşık, sabâ rüzgârından sevgilinin kapısının toprağına getirmesini ister; çünkü bu toprağı gözüne sürme yapacaktır. Âşık için sevgilinin kapısının toprağından yapılan sürme en güzel sürme olarak bilinen İsfahan sürmesinden daha değerlidir. Beyitte sabânın sevgilinin kapısından getirdiği topraktan yapılan sürme, İsfahan sürmesiyle kıyaslanır ve telmih yapılan İsfahan sürmesinden üstün tutulur.

Sıfâhân **tûtiyâ-yı hâk-i pây-ı dilber** olmuşdur

Kara topraklığından şimdi çıkmış gevher olmuşdur (Emrî D 166/1-113)

“İsfahan, sevgilinin ayak toprağının sürmesi olmuştur; şimdi kara topraklığından çıkmış

cevher olmuştur.” beytinde sürmeleriyle ünlü İsfahan şehrinin sürmesinin ve toprağının sevgilinin ayak toprağından yapılmış olması sayesinde değer kazandığı ve böylece İsfahan toprağının kara toprak olmaktan kurtulup mücevher gibi değerli hâle geldiği vurgulanır. İsfahan sürmesine telmih yapılır.

Ey sabâ yabanda mı buldun **ayağı toprağın**

Her göze ol tûtiyâyı râyegân vermek neden (Necâtî D 388/2-323)

“Ey sabâ ayağının toprağını yabanda mı buldun? (Kolayca, fazla mı buldun?) Her göze o sürmeyi bol bol vermek neden?” beytinde de âşık, sabâdan hesap sorar. Sevgilinin ayağının toprağını ve ayak toprağından yapılan sürmeyi sabânın herkese dağıtmasına, bol bol vermesine kızar. Sevgilinin ayağının toprağı âşığa gereklidir. Bu nedenle sabâ onu herkese dağıtmamalıdır. Çünkü o toprak değerlidir ve kolay bulunmaz. Beyitte sabâ kişileştirilmiş ve kapalı istiare yapılmıştır.

Gurbette zehr olur kişiye âb-ı hayât lik

Hâk-i vatan bulınsa gözün tûtiyâsıdır (Ahmedî D 200/5-343)

“Gurbette kişiye ölümsüzlük suyu zehir olur; ancak vatan toprağı bulınsa gözün sürmesidir.” beytinde gurbette ölümsüzlük suyu bile insana zehir olurken vatan toprağının göze sürme yapılacak kadar kıymetli olduğu anlatılır. “Âb-ı hayât” a telmih yapılır.

Getürdükçe sabâ yili **gubârını** diyârından

Gözüme tûtiyâ bigi çekem her dem **gubârından** (Cem Sultan D 231/1-172)

“Sabâ rüzgârı sevgilinin bulunduğu yerden toz getirdikçe her an sürme gibi o tozdan gözüme çekeyim.” beytinde âşık, sevgilinin diyârından sabânın getirdiği tozu gözüne sürme yapar. Yolcu gibi ayağı tozlu olan sabâ, sevgilinin kapısından geçtiği için sevgilinin ayağının tozunu da taşır.

Sabâ ger **hâk olursam** ben **izi tozundan** ol servin

Yürü var **toprağın** cân gözüne tûtiyâ eyle (Usûlî D 118/5-214)

“Sabâ eğer ben ölürsem, o servi gibi sevgilinin izinin tozundan toprağını yürü git can gözüne sürme yap.” beytinde sevgili yüzünden öldüğü zaman âşık, sevgilinin izinin tozundan, toprağından can gözüne sürme yapılmasını ister. Ölse bile sevgilinin izinin tozundan yapılan sürmeden vazgeçmek istemez. Sevgilinin ayağının tozuna kavuşmadan ölürse, öldükten sonra sevgilinin ayağının tozundan gözüne sürülmesini vasiyet eder.

Gevher-i vaslın bulam nâgâh Leylânın deyu

Necd dağı **toprağın** Mecnûn ele alıp elek (Hayâlî D 267/3-181)

“Mecnûn, birdenbire Leylâ’ya kavuşma cevherini bulacağım diyerek eline elek alıp Necd dağının toprağını (elemeye başladı).” beytinde Leylâ vü Mecnûn hikâyesine telmih yapılır. Necd Arap yarımadasının orta bölgesi ve Mecnûn’un yaşadığı yerdir. Mecnûn’un eline elek alıp Leylâ’ya ulaştıracak bir cevher araması, değerli madenlerin topraktan elenerek çıkarılmasına da işaret eder.

Bir gevherem ki **hâk-i siyâh** içre kalmışam

Sarrâf-ı dehr bilmez ise n’ola kıymetüm (Emrî D 313/4-170)

“Kara toprak içinde kalmış bir mücevherim, zamanın sarrafı kıymetimi bilmese ne olur ki?” beytinde, âşık kendini kara toprak içinde kalmış bir mücevhere benzetir. Zamanın sarrafı (sevgilinin) kıymetini bilmemesine aldırılmaz. “Sarraf, mücevher ve kıymet bilmek” arasında tenasüp vardır. Ayrıca değerli mücevherlerin toprak içinde gizli olduğuna telmih yapılmıştır.

Kâş ol **toprag olaydım** gûşe-i mey-hânede

Üstine sâkî-i meclis cür‘a-i sâgar döker (Şeyhülislâm Yahyâ D 91/2-115)

“Keşke meyhane köşesinde, meclisin içki sunanının kadeh yudumunu üstüne döktüğü o toprak olsaydım.” beytinde âşık meyhane köşesinde sâkînin şarap kadehinin dibindeki son damlayı döktüğü toprak olmayı ister, çünkü sâkî muhtemelen sevgilidir. Aynı zamanda eski bir rintlik geleneğine telmih yapılır. Bu geleneğe göre içki kadehinin dibindeki son yudum yere dökülür. Aslında yere dökülen son yudumla şarabı bulan Cem’in ruhuna duyulan saygının ifade edildiği söylenir.

Sonuç

Sonuç olarak; hemen hemen bütün divan şairlerinin divanlarında toprak ve toprakla ilgili unsurları sıklıkla kullandıkları görülmektedir. Bu kullanımın belirleyici yönleri, toprağın dört temel unsurdan biri olması, din ve tasavvuf kültüründeki, Türk kültüründeki yeri, insan hayatındaki önemi, toprağa dair inançlar ve divan şiirinin geleneksel tiplerinin toprakla olan ilgileridir denilebilir.

Divan şiirinde âşık için en önemli toprak; sevgilinin ayak bastığı toprak ya da onun mahallesinin, sokağının toprağıdır. Âşık, sevgilinin bulunduğu yerin ya da ayak bastığı toprağın uzağında kalmayı istemez. Çoğu zaman sevgilinin ayak toprağı sürme olarak kullanılır. Hatta çok değerli İsfahan sürmesiyle bu topraktan yapılan sürme kıyaslanır. Bazen de gurbetteki insan için vatan toprağı göze sürme olur.

Sevgilinin ayrılığı ve ondan uzak kalmak âşığın ölüp toprak olma sebebidir. Bu nedenle “ölüm-toprak” ilgisi sık dile getirilir. Âşık ölüp toprak olduğunda mezarının üzerinde biten otlar ya da ağaçlar onun sevgiliye olan aşkını ve özlemini anlatırlar. Servi boylu sevgilinin gölgesi de ancak âşık öldüğünde mezarını ziyarete gelirse onun mezar toprağı üzerine düşer. Hiç olmazsa mezarına dikilecek servi ağaçları da âşık için sevgilinin gölgesinde olmak anlamına gelir.

Âşığın sevgiliye ulaşma yolları arasında topraktan yapılan nesnelere de aracı durumundadır. Topraktan yapılan su testisi, kâse ya da kadeh aracılığıyla -bu toprak genellikle âşığın mezar toprağıdır- âşık sevgilinin elini öpme ya da dudağına ulaşma fırsatı bulur. Bazen de meyhanede şarabın son yudumunun döküldüğü toprak olmak âşığın özlemi hâline gelir.

Divan şiirinde ayrıca toprakla ilgili ayetlerden yapılan iktibaslar, ecel, ölüm, toprağa tapmak, ölü toprağı saçıp insanları uyutmak vb. inançlara yönelik kullanımlar da dikkati çeker. Şairler toprakla ilgili çeşitli inanç ve uygulamaları da beyitlerinde işlerler. Leylâ vü Mecnûn, Ferhâd u Şîrîn gibi çok bilinen aşk hikâyeleri de kimi zaman telmih unsuru olmalarının yanı sıra toprakla bağlantılı olarak da beyitlerde anılırlar.

Kısaca söylemek gerekirse; divan şairlerinin şiirlerinde toprak, çeşitli özellikleriyle zengin bir benzetme ve hayal unsuru olarak önemli bir yere sahiptir.

Notlar

(1) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için; Gülnihal Aşçı, *Divan Şiirinde Toprak*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2017 adlı çalışmanın yanı sıra dört unsuru ele alan; Ramazan Erdoğan, *17. yüzyıl Sebki-Hindi şairlerinden Neşatî'nin Şiirlerinde Anâsır-ı Erba'a*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2003; Emine Kavlu, *Fuzûlî Dîvânı'nda Anâsır-ı Erba'a*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999 adlı tez çalışmalarına bakılabilir. Ayrıca dört unsurun farklı kullanımlarına işaret eden; Sebahat Deniz, “Boyacıoğlu'nun *Anâsır-ı Erba'a* Adlı Mesnevisi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, Journal of Turkish Cultural Studies*, S 2 (2000), s. 161-182; Nesibe Kalender, “Üç Halvetî Şâirin Dîvânlarında *Anâsır-ı Erba'a* (Ateş, Hava, Su ve Toprak) Unsurlarının Kullanımı Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies* 11, S 5 (Kış 2016), s. 351-382 başlıklı makalelerden yararlanılabilir.

(2) Gârip-nâme'de dört unsurun kullanımı hakkında; Aysun Çelik, “Âlemin ve Âdemin Dört Sütunu: Garîb-Nâme'de Anâsır-ı Erbaa”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 2, S 1 (Şubat 2019), s. 312-339, adlı çalışmaya bakılabilir. Tasavvufta toprak algısıyla ilgili olarak; Meriç Harmancı, “Kutlu Başlangıçtan Ebedî İstirahatgaha: Türk Tasavvuf Edebiyatında Toprak Algısı”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S 13 (2014), s. 23-38, başlıklı makale incelenebilir.

(3) Beyitlerden sonra verilen numaralar sırasıyla şiir, beyit ve sayfa numaraları olup verilen numaralar adı geçen divanların kaynakçada yer alan baskılarına aittir.

(4) Bu konuda bk. Abdülkadir Gürer, “Divan Edebiyatında Sürme ve Nâilî'nin Bir Gazeli”, AÜ. DTCF. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, *Türkoloji Dergisi*, C XII, S 1, AÜ. Bas. Ankara, 1997, s. 119-126.

Kaynaklar

- Ahmedî Divanı* (haz. Y. Akdoğan). Kültür Bakanlığı e-kitap Yay. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78357/ahmedi-divani.html> adresinden 29 Eylül 2017 tarihinde alınmıştır.
- Ahmet Paşa Divanı* (1992). (haz. A. N. Tarlan). Ankara: Akçağ.
- Aşçı, G. (2017). *Divan Şiirinde Toprak*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Âşık Paşa (2000). *Garib-nâme*. (haz. K. Yavuz). I/ 1. AKDITYK. İstanbul: TDK.
- Bâkî Divanı (Tenkitli Basım)* (1994). (haz. S. Küçük). AKDITYK. Ankara: TDK.
- Çavuşoğlu, M. (2001). *Necati Bey divanı'nın tahlili*. İstanbul: Kitabevi.
- Emrî Divanı* (2002). (haz. M. A. Y. Saraç). İstanbul: Eren.
- Fuzûlî Divanı* (1990). (Hazırlayanlar: K. Akyüz, S. Beken, S. Yüksel, M. Cunbur). Ankara: Akçağ.
- Gürer, A. (1997). Divan edebiyatında sürme ve Nâilî'nin bir gazeli. *Türkoloji Dergisi*, 12 (1), ss. 119-126.
- Hayâlî Divanı* (1992). (haz. A. N. Tarlan). Ankara: Akçağ.
- Kurnaz, C. (1987). *Hayali Bey divanı tahlili*. Ankara: KTB.
- Mesihî Divanı* (1995). (haz. M. Mengi). Ankara: AKDITYK.
- Necâtî Divanı* (1992). (haz. A. N. Tarlan). Ankara: Akçağ.
- Onay, A.T. (1992). *Eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*. (haz. C. Kurnaz). Ankara: TDV.
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. C 1-2, Ankara: Akçağ.
- Sefercioğlu, N. (1990). *Nev'i divanı tahlili*. Ankara: KB.
- Şeyhî Divanı* (1990). (haz. M. İsen - C. Kurnaz). Ankara: Akçağ.
- Şeyhülislam Yahya Divanı* (2001). (haz. H. Kavruk). Ankara: MEB.
- Tarlan, A. N. (2004). *Şeyhî Divanı'nı tetkik*. 4. baskı. Ankara: Akçağ.

- Tolasa, H. (2001). *Ahmet Paşa'nın şiir dünyası*. Ankara: Sevinç.
- Türkçe Sözlük* (2009). 10. baskıdan yapılan tıpkıbasım. Ankara: TDK.
- Usûlî Divanı* (1990). (haz. M. İsen), Ankara: Akçağ.
- Muhibbî Divanı* (1987). (haz. C. Ak), Ankara: KTB.
- Cem Sultan'ın Türkçe divanı* (1989). (haz. İ. H. Ersoylu), Ankara: AKDITYK, TDK.
- Mihri Hâtun Divânı* (2007). (haz. M. Arslan), Ankara: Amasya Valiliği.
- Yunus Emre (1991). *Risâletü'n-nushiyye* (haz. M. Tatçı), Ankara: KTB.